

SE SAMBANDET!

EN INTRODUKTION

Vad är humanism? Det är frågan som ställs i David Nobbs komiska roman från 1983, *Näst sist i säcklöpningen*, vid det första mötet i Thurmarsh Grammar Schools bisexuella humanistförening – bisexuell eftersom den innefattar båda könen. Kaos blir resultatet.

En flicka inleder med att säga att det är renässansens försök att befria sig från medeltiden. Hon tänker på det litterära och kulturella uppsving som leddes av energiska, frisinnade intellektuella i italienska städer som Florens på 1300- och 1400-talen. Men det stämmer inte, säger en annan av medlemmarna i sällskapet. Humanism betyder ”att vara vänlig och snäll mot djur och så, och bedriva välgörenhet och besöka gamla och så”.

En tredje medlem replikerar spydigt att det är att förväxla humanism med humanitet. En fjärde beklagar sig över att de allihop slösar bort sin tid. Humanitetsivraren tappar humöret: ”Tycker du att plåstra om sjuka djur eller vårda gamla är att slösa bort sin tid?”

Den spydige lanserar nu en helt annan definition. ”Det är en filosofi som avvisar det övernaturliga, betraktar människan som ett naturfenomen, hävdar människans inneboende värdighet och värde och hennes förmåga att förverkliga sig genom förnuftet och det vetenskapliga tillvägagångssättet.” Detta tas väl emot, tills någon annan tar upp ett problem: somliga människor tror faktiskt på Gud och kallar sig ändå humanister. Mötet slutar med att alla känner sig ännu mer förvirrade än de var till att börja med.

Men Thurmarsheleverna hade inte behövt oroa sig: de var alla på rätt spår. Varenda en av deras beskrivningar bidrar till den fullödigaste, rikaste bilden av vad humanism innebär och vad humanister har gjort, läst och trott genom århundradena.

Sålunda är många moderna humanister – såsom eleven som talade om den icke övernaturliga synen på livet visste – människor som föredrar att leva utan religiös tro och att göra sina moraliska val utifrån empati, förnuft och en känsla av ansvar för andra levande varelser. Deras världsåskådning har formulerats av författaren Kurt Vonnegut: ”Jag är humanist”, sa han, ”vilket delvis betyder att jag har försökt bete mig anständigt utan att förvänta mig belöning eller straff efter döden.”

Ändå hade även den andra Thurmarshelven rätt i att några av dem som kallar sig humanister faktiskt hyser en religiös tro. De kan fortfarande beskrivas som humanister, såtillvida att de i huvudsak bekymrar sig om människor här på jorden och deras liv och erfarenheter snarare än om institutioner, doktriner eller teologin om det som är hinsides.

Andra betydelser har överhuvudtaget inget med religiösa frågor att göra. En humanistisk filosof är exempelvis en som placerar den levande och hela människan i centrum hellre än att plocka isär henne i system av ord, tecken eller abstrakta principer. En humanistisk arkitekt ritar byggnader i mänsklig skala, så att de inte överväldigar dem som måste bo i dem eller gör dem frustrerade. På samma sätt kan det finnas humanistisk medicin, politik eller undervisning; vi har humanism inom litteratur, fotografi och film. I alla dessa fall befinner sig den enskilda människan högst upp på listan över ämnen att bry sig om och underordnas inte något större koncept eller ideal. Detta ligger närmare det den ”humanitetsivrande” eleven menade.

Men hur är det med de lärda männen från 1300- och 1400-talen, i Italien och på andra platser – dem som den första talaren i Thurmarsh pratade om? De var ett annat slags humanister: de översatte och gav ut böcker, undervisade elever, korresponderade med sina klipska vänner, diskuterade tolkningar, bidrog till det intellektuella livet, skrev och pratade i allmänhet en hel massa. Kort sagt var de specialister inom humaniora eller *studia humanitatis*, det vill säga ”mänskliga studier”. Efter denna latinska term fick de det italienska namnet *umanisti* och är alltså humanister även de; på amerikansk engelska benämns de fortfarande så. Många har delat de andra sorternas humanisters etiska intressen och trott att studier i humaniora befrämjat ett dygdigare och mer civiliserat liv. Lärare inom humaniora tänker fortfarande ofta på det

viset, fast på ett modernare sätt. Genom att introducera sina elever till litterära och kulturella erfarenheter och till den intellektuella analysens verktyg hoppas de hjälpa dem att bli känsligare för andras perspektiv, att få en subtilare förståelse för hur politiska och historiska skeenden utvecklar sig och en mer omdömesgill och genomtänkt inställning till livet överhuvudtaget. De hoppas kunna odla *humanitas*, vilket på latin betyder att vara mänsklig, men med övertoner av förfining, kunnighet, vältalighet, generositet och hövlighet.

Religiösa, icke-religiösa, filosofiska, praktiska och humanioraundervisande humanister – vad, om något, har alla dessa betydelser gemensamt? Svaret finns i ordet: de ser alla till livets *mänskliga* dimension.

Vad är det för en dimension? Den kan vara svår att definiera, men den ligger någonstans mellan materians fysiska rike och det rent andliga eller gudomliga rike man nu kan föreställa sig existerar. Vi människor består naturligtvis av materia, precis som allt annat omkring oss. I skalans andra ände kan vi (tror några) på något sätt få kontakt med det numinösa rike. Samtidigt bebor vi en verklighet som varken är helt fysisk eller helt andlig. Det är där vi utövar kultur, tänkande, moral, ritualer, konst – verksamheter som (i huvudsak, fast inte helt och hållet) är utmärkande för vår art. Det är denna verklighet vi ägnar mycket av vår tid och energi åt: med att tala, berätta historier, skapa bilder eller figurer, fatta etiska beslut och försöka göra det rätta, förhandla sociala kontrakt, söka kontakt med det gudomliga i tempel, kyrkor eller heliga lundar, förmedla minnen, undervisa, spela musik, skämta och skoja för att roa andra, resonera om saker och ting och i allmänhet vara den sortens varelser vi är. Detta är det rike som humanister av alla slag placerar i centrum av sina tankemödor.

Medan vetenskapsmän studerar den fysiska världen och teologer den gudomliga, studerar alltså humaniora-humanisterna konstens, historiens och kulturens mänskliga värld. Icke-religiösa humanister baserar sina moraliska beslut på mänskligt välbefinnande, inte på gudomliga instruktioner. Religiösa humanister koncentrerar sig också på mänskligt välbefinnande, men i en troskontext. Filosofiska och andra sorters humanister väger konsekvent sina idéer mot verkliga och levande människors erfarenheter.

Det människocentrerade synsättet uttrycktes i en replik som fälldes av den grekiske filosofen Protagoras för ungefär två och ett halvt tusen år sedan: "Människan är alltings mått." Det må låta arrogant, men man behöver inte tolka det som om hela universum måste rätta sig efter våra idéer, än mindre att vi har rätt att styra och ställa över andra livsformer efter behag. Vi kan tolka det som att vi, som människor, erfar verkligheten på ett människoformat sätt. Vi känner till och bryr oss om mänskliga saker; de är viktiga för oss, så låt oss ta dem på allvar.

Det måste erkännas att enligt denna definition kan nästan allting vi gör verka lite humanistiskt. Andra definitioner som föreslagits har varit än mer allomfattande. Här har vi romanförfattaren E M Forster – en djupt "human" författare och betalande medlem av humanistiska organisationer – som besvarar en fråga om vad termen betyder för honom:

Ett bättre sätt att hylla humanismen skulle vara att räkna upp en lista på saker man har uppskattat eller funnit intressanta och människor man älskat och försökt hjälpa. Listan skulle inte vara dramatisk, skulle sakna trosbekännelsens välljud eller påbudets högtidlighet, men den skulle kunna avges utan att man stakade sig, för det skulle vara mänsklig tacksamhet och mänskligt hopp som talade.

Det låter oemotståndligt, men kommer också i närheten av att ge upp tanken på en definition överhuvudtaget. Ändå är Forsters vägran att säga något abstrakt eller dogmatiskt om humanismen i sig själv typiskt humanistiskt. I hans ögon är det en personlig fråga – och det är själva poängen. Humanismen *är* ofta personlig, eftersom den handlar om personer.

Den är personlig för mig också. Jag har i hela mitt liv varit humanist

i icke-religiös bemärkelse. Jag har blivit mer och mer humanistisk i min filosofi och i mina politiska åskådningar och satt större och större värde på enskilda liv snarare än de grandiosa idéer jag brukade finna så upphetsande. Och efter årtal av läsande och skrivande om de historiska humanisterna av "humaniora"-typen har jag blivit fascinerad av de människostudier de alla delar.

Jag har haft turen att kunna praktisera min humanism utan stora hinder eller ingrepp. För många människor är humanism något som de riskerar livet för – mer personligt än så blir det inte. Och där humanismen inte blir förstådd kan sådana risker förvärras, såsom blir uppenbart av de erfarenheter som gjorts av en ung humanist i Storbritannien.

Hamza bin Walayat kommer från Pakistan, men 2017 bodde han i Storbritannien och ansökte om uppehållstillstånd, med skälet att hans humanistiska åsikter och hans brytning med islam hade lett till hot mot hans liv i hemlandet, anmärkningsvärt nog från hans egen familj. Han fruktade att bli mördad om han deporterades. Det var ingen ogrundad rädsla; humanism betecknas som hädelse och är olagligt i Pakistan (liksom i flera andra länder) och kan till och med bestraffas med döden. I praktiken har pakistanska humanister i de flesta fall dödats av lynchmobbar medan myndigheterna tittat åt andra hållet. Ett uppmärksammat fall inträffade samma år, 2017, när studenten Mashal Khan som skrev inlägg på sociala medier under namnet "Humanisten" slogs ihjäl av andra studenter.

När personal från brittiska migrationsverket förhörde Hamza för att ta ställning till hans ansökan bad de honom styrka sin rädsla för att bli förföljd som humanist genom att definiera ordet. I sitt svar nämnde han upplysningstänkarna från 1700-talet och deras värderingar. Det var ett utmärkt svar: en stor del av upplysningstidens tänkande var humanistiskt på ett sätt som passade in på flera av definitionerna från Thurmarsh. Kanske berodde det på okunskap och kanske letade de efter ett svepskäl att sätta dit honom, men tjänstemännen hävdade att de väntat sig ett svar där gamla *grekiska* filosofer nämndes, i synnerhet Platon och Aristoteles. Vilket är egendomligt eftersom varken Platon eller Aristoteles nämns särskilt ofta i böcker om humanism, av det

rimliga skälet att ingen av dem (i de flesta bemärkelser) var särskilt humanistisk. Migrationsverket drog emellertid slutsatsen att det var Hamza som inte var särskilt humanistisk och avslag hans ansökan.

Organisationen Humanists UK och andra sympatisörer tog sig an hans sak. De påpekade att valet av filosofer var felaktigt, men framför allt att humanism inte är den sortens trossystem som lutar sig mot en kanon av auktoriteter. En humanist behöver inte känna till särskilda tänkare på samma sätt som till exempel en marxist förväntas känna till Marx. Hela konceptet med att bekänna sig till ideologiska ”heliga skrifter” förkastas ofta av humanister. Tack vare allt stöd fick Hamza uppehållstillstånd i maj 2019. Han blev senare styrelseledamot i Humanists UK. Och med anledning av hans seger blev efter det en introduktion till humanistiskt tänkande tillagd i all utbildning för tjänstemän i brittiska migrationsverket.

Alltså: humanism är personlig och är ett semantiskt moln av betydelser och innebörder, där inga kan fästas vid någon särskild teoretiker eller utövare. Till nyligen anslöt sig humanister sällan till formella grupper, och många använde inte termen ”humanist” om sig själva. Fast de gärna var *umanisti* talade de inte om ”humanism” som allmänt koncept eller levnadssätt förrän på 1800-talet. (Det är någonting tilltalande humanistiskt över det faktum att *människorna* föregår konceptet med flera århundraden.) Allt verkar milt oklart – och ändå tror jag att något som en sammanhängande, delad humanistisk tradition existerar och att det är rimligt att tänka på alla dessa människor samtidigt. Det är de trådarna jag vill följa i min bok – och när jag gör det tar jag som vägledning en annan storslagen humanistisk replik från E M Forster: ”Se sambandet!”

Detta är mottot och det återkommande temat i hans roman från 1910, *Howards End*, och Forster menade ett antal saker med det. Han menade att vi borde ta fasta på banden som förenar oss snarare än dem som skiljer oss åt, att vi borde försöka förstå andra människors sätt att betrakta världen såväl som vårt eget och att vi borde undvika den inre splittring som vållas av självbedrägeri eller hyckleri. Jag håller med om allt det – och tar det som en uppmuntran att berätta om humanism i en anda som förenar snarare än åtskiljer.

I E M Forsters personliga anda skriver jag om *humanister* snarare än *-ismer*. Jag hoppas att ni precis som jag kommer att fascineras och ibland inspireras av dessa historier om humanisternas äventyr, gräl, ansträngningar och vedermödor medan de söker sig fram i en värld som ofta har behandlat dem med oförståelse, eller värre. Visst har somliga av dem klarat sig bra och funnit avundsvärda nischer på universitet eller inom hov. Men de kunde sällan räkna med att behålla sin ställning någon längre tid, och andra fick uthärda hela liv av motgångar och utanförskap. Genom seklerna har humanister varit intellektuella i landsflykt eller på vandring, som levat på sitt snille och sina ord. Under den tidigmoderna epoken föll flera av dem offer för inkquisitionen eller andra kätteriets förföljare. Ytterligare några försökte skydda sig genom att dölja sina verkliga tankar, ibland så effektivt att vi än idag inte har en aning om dem. Långt in på 1800-talet kunde icke-religiösa humanister (ofta kallade "fritänkare") bli hånade, landsförvisade, fängslade och berövade sina rättigheter. På 1900-talet förbjöds de att tala öppet, fick höra att de saknade möjlighet att kandidera för offentliga ämbeten; de förföljdes, åtalades och fängslades. På 2000-talet kan de fortfarande råka ut för allt detta.

Humanism väcker starka reaktioner. Den sysselsätter sig helt med den mänskliga faktorn, men den faktorn är komplicerad och berör oss alla på djupet: att vara människa är en ständig gåta och en ständig utmaning. När så mycket hänger på våra idéer om oss själva är det inte förvånande att de som öppet förespråkar humanistiska synsätt kan bli attackerade, särskilt i situationer där trycket på religiös eller politisk konformism är starkt. Ändå har generation efter generation av envetna humanister långsamt, stillsamt och med många bakslag argumenterat för sin sak med våltalighet och förnuft, med följderna att deras idéer nu genomsyrar många samhällen, vare sig de erkänns som sådana eller ej.

Människorna vi möter i denna bok levde under den period då humanismen antog formerna vi känner igen idag. Min berättelse omfattar sju århundraden i synnerhet, från 1300-talet och fram till vår tid. De flesta (inte alla) av bokens invånare levde under den perioden; dessutom var de flesta (inte alla) européer. Jag har begränsat historien på det viset, dels eftersom så mycket intressant inträffade inom den

tidsramen, dels eftersom det ger en viss kontinuitet: många av dessa människor kände till och gav respons på varandras verk fastän de inte alltid kunde mötas. Att ta just denna bit av historien och geografin gör det lättare att urskilja några av de tydligaste humanistiska tankarna och se hur de har utvecklats.

Men min historia bör mentalt placeras i en större berättelses kontext: den vidare, längre och mer fullständiga historien om humanistiska liv och tankar världen runt. Humanistiska tänkesätt har utvecklats från många kulturer och epoker. Jag är säker på att de har existerat i någon form ända sedan vårt släkte först började reflektera över sig självt och överväga sina val och sitt ansvar i denna värld.

Låt oss därför, innan vi börjar, titta på några av de viktigaste humanistiska idéerna ur ett vidare perspektiv.

Vi kan börja med den första möjliga definition som Thurmarshianerna nämnde: att förstå människolivet utan att blanda in det övernaturliga. Detta är det äldsta av de synsätt som kom upp under mötet. Den första diskussionen av materialistiska synsätt (som vi känner till) uppstod i Indien, som en del av tänkandet inom Carvakaskolan, som grundades av filosofen Brihaspati någon gång före 500-talet fvt. Skolans anhängare trodde att när våra kroppar dör, är det slut också med oss. Filosofen Ajita Kesakambalī citerades som följer:

Människan är sammansatt av fyra stora element och när man dör återgår den del som är jord till jorden, den del som är vatten till vattnet, den del som är eld till elden, den del som är luft till luften och sinnesförmögenheterna försvinner ut i rymden . . . Dären som den vise, vid kroppens sönderfall förstörs han och förgås och finns icke mer efter döden.

Ett århundrade eller så senare uppstår en liknande tanke i kuststaden Abdera i nordöstra Grekland, där filosofen Demokritos har sitt hem. Han lärde ut att alla naturens skapelser är byggda av atomer – odelbara partiklar som förenar sig på olika sätt för att skapa alla före-

mål vi någonsin vidrört eller sett. Och även *vi* är gjorda av dessa partiklar, själsligen och kroppsligen. Så länge vi lever förenar de sig med varandra för att forma våra tankar och fysiska upplevelser. När vi dör faller de isär och formar något annat. Det är slutet på tankarna och erfarenheterna – och därför slutet även på oss.

Är det humanistiskt? Är det inte bara deprimerande? Nej, faktum är att det erbjuder uppmuntrande och trösterika konsekvenser för våra liv. Om inget av mig blir kvar till livet efter detta finns det ingen anledning för mig att leva i fruktan och oroa mig för vad gudarna kan göra mot mig eller vilka plågor eller äventyr som kan tänkas vänta mig i framtiden. Atomteorin gjorde Demokritos så bekymmerslös att han var känd som ”den skrattande filosofen”: befriad från kosmisk skräck förmådde han skratta åt mänskliga svagheter hellre än att gråta över dem, som andra gjorde.

Demokritos spred sina idéer vidare. En av dem som upptog dem var Epikuros, som grundade ett samfund av elever och likasinnade vänner på sin skola i Athen, känd som ”Trädgården”. Epikuréerna sökte i huvudsak lyckan genom att njuta av vänskap, äta en frugal diet av grötliknande välling och odla själsligt lugn. En av de viktigaste komponenterna i det senare var, som Epikuros skrev i ett brev, ”att undvika de felaktiga idéer om gudar och döden som är den främsta källan till själens oro”.

Sedan fanns det Protagoras, han med ”människans mått”, som också kom från Abdera och kände Demokritos personligen. Hans tal om att mäta allt mot människan ansågs oroande redan under hans livstid, men han var ännu mer ökad för att ha skrivit en bok om gudarna som enligt ryktet inleddes på detta överraskande sätt:

Beträffande gudarna kan jag inte veta vare sig att de existerar eller att de inte existerar, för det är mycket som hindrar kunskapen, både sakens oklarhet och människolivets korthet.

Med tanke på den inledningen vore det intressant att veta vad han fyllde resten av boken med. Men poängen finns där, redan i öppningen. Det kan hända att det finns gudar men *för oss* är de dunkla och osynliga varelser. Resonemanget som följde var troligen att vi inte behöver slösa bort våra korta liv på att oroa oss för dem. Det vi bör bry oss om är våra jordiska liv medan de varar. Det är ytterligare ett sätt att säga att det mänskliga måttet är det rätta för oss.

Skälet till att vi inte vet vad som kom sedan i boken är att inget utom de få raderna har överlevt – och vi vet ganska väl varför. Biografen Diogenes Laertios berättar att så fort Protagoras arbete om gudarna var färdigt ”fördrevs han av athenarna och de brände hans böcker på torget efter att med hjälp av en härold ha samlat in dem från alla som hade skaffat sig dem”. Inget som skrivits direkt av Demokritos eller av medlemmarna av Carvakaskolan överlevde heller, kanske av liknande skäl. Av Epikuros hand har vi faktiskt ett par brev, men hans läror förmedlades dessutom i versform av en senare romare, Lucretius, i den långa dikten *Om tingens natur*. Även den gick nästan förlorad, men en senare kopia bevarades i ett kloster där den påträffades på 1400-talet av humanistiska boksamlare och började läsas på nytt. På så sätt och efter alla dessa vanskligheter ögonblick och hot om förintelse överlevde Demokritos idéer till vår egen epok – och kunde formuleras vackert av den amerikanska författaren Zora Neale Hurston, i hennes memoarbok från 1942, *Dammspår på vägen*:

Varför vara rädd? Min varelse består av materia, ständigt föränderlig, ständigt i rörelse, men aldrig förintad; vad finns det för behov av trosriktningar och trosbekännelser som avskärmar mig från den glädje jag kan finna hos alla mina medmänniskor? Universums stora samband behöver ingen vigselring till bekräftelse. Jag är ett med oändligheten och behöver inga andra försäkringar.

Traditionen fortlever i en affischkampanj som genomfördes i Storbritannien år 2009 med stöd av British Humanist Association (numera Humanists UK). Budskapet som spreds från bland annat bussar förmedlade själslig ro i Demokritos anda: "Det finns nog ingen Gud. Sluta oroa dig och njut av livet." Idén hade kommit från Ariane Sherine, en ung författare och

komiker som ville ge ett alternativt, lugnande budskap sedan hon sett bussar försedda med ett budskap från en evangelisk religiös organisation vars hemsida hotade syndare med eviga helvetesplågor.

Att flytta fokus till verkligheten här och nu förblir en av de moderna humanistiska organisationernas viktigaste principer. Det formulerades till och med som detta det minst humanistiska av allt: en "trosbekännelse" eller grundläggande principförklaring. Författaren var Robert G Ingersoll, en amerikansk fritänkare (eller icke-religiös humanist) från 1800-talet. Bekännelsen lyder så här:

Lyckan är det enda goda.
Tiden att vara lycklig är nu.
Platsen att vara lycklig är här.

Och Ingersoll avslutar med den allt överskuggande, avslutande raden:

Sättet att vara lycklig är att göra andra lyckliga.

Den sista delen för oss till den andra stora humanistiska idén: meningen med våra liv finns i våra band till varandra.

Denna de mänskliga sambandens princip formulerades koncist i en pjäs av Publius Terentius Afer, mest känd som Terentius. Namnet

”Afer” hänvisar till hans ursprung, eftersom han föddes, troligen som slav, kring 190 fvt i eller nära Karthago i Nordafrika; sedan blev han berömd i Rom som komediförfattare. En av hans rollfigurer säger – och jag inkluderar latinet för att det fortfarande ofta citeras i original:

Homo sum, humani nihil a me alienum puto.

Eller:

Jag är mänsklig och intet mänskligt är mig främmande.

Faktum är att det är en komisk stickreplik. Rollfiguren som uttalar den är känd för att lägga näsan i blöt; det är hans svar när någon frågar honom varför han inte kan sköta sitt. Jag är säker på att den hälsades med ett gott skratt, eftersom den tog publiken med överraskning och drev med filosofiska djupsinnigheter. Det roar mig också att tänka på att ett citat som upprepats med sådant allvar i alla dessa århundraden började som fars. Ändå lyckas det faktiskt ganska bra med att sammanfatta en grundläggande humanistisk trossats: att vi alla är förbundna med varandras liv. Vi är av naturen sociala varelser och vi kan alla känna igen något av oss själva i varandras erfarenheter, till och med när de gjorts av människor som tycks väldigt olika oss själva.

En liknande tanke kommer från den afrikanska kontinentens sydliga ände, sammanfattad i ngunispråkets ord *ubuntu* och motsvarigheter på andra sydafrikanska språk. De betecknar det nätverk av mänskliga relationer som binder samman individerna i ett samhälle, större eller mindre. När framlidne ärkebiskopen Desmond Tutu satt som ordförande i Sannings- och försoningskommissionen i Sydafrika under övergången från apartheid på 1990-talet, nämnde han *ubuntu* bredvid sina kristna principer som inspiration för sin inställning. Han trodde att de förtryckande relationerna under apartheid hade skadat både förtryckare och förtryckta och förstört de naturliga, mänskliga band som borde existera inom och mellan människor. Hans förhoppning var att skapa en process som skulle återupprätta dessa förbindelser snarare än att inrikta sig på att hämnas oförrätter. Han definierade *ubuntu* med

dessa ord: ”Vi hör hemma i livets härva. Vi säger ’en människa är en människa genom andra människor’.”

I ytterligare en annan del av världen anses delad mänsklighet vara grundläggande, nämligen i den konfucianska filosofins uråldriga kinesiska traditioner. Kong Zi, Mästaren Kong, eller Konfucius som han blev känd som för européer, levde kort innan Demokritos och Protagoras och förmedlade en mängd uppfostrande råd till sina anhängare. Under åren efter hans död 479 fvt samlade och utökade dessa anhängare hans uttalanden i *Analekterna*, där ämnen som moral, social etikett, politik och alla sorters filosofiska insikter behandlades. En central term som löper genom hela boken är *ren*. Det kan översättas till välvilja, godhet, dygd, etisk vishet – eller helt enkelt ”mänsklighet” eftersom det är vad man odlar om man vill bli helt och fullt mänsklig. Betydelsen ligger väldigt nära betydelsen av *humanitas*.

När lärjungarna bad Kong Zi att närmare förklara *ren* och nämna ett enda ord som skulle vara en god vägledare i livet, nämnde han *shu*: ett nätverk av ömsesidighet mellan människor. *Shu*, sa han, betydde att man inte skulle göra mot andra det man inte ville att de skulle göra mot en själv. Om det låter välbekant är det för att principen återfinns i många andra religiösa och etiska traditioner världen över och ibland kallas ”den gyllene regeln”. Den judiske teologen Hillel den äldre sa: ”Det som är dig själv förhatligt, skall du inte göra mot din nästa. Detta är hela Torahn. Det övriga är förklaringar. Gå och läs!” Hinduismens Mahabharata och kristna skrifter vänder på det: Gör mot din nästa det du vill att han ska göra mot dig – fast den versionen, som George Bernard Shaw helt fräckt påpekade, är mindre pålitlig eftersom ”de kanske inte har samma smak som du”.

Allt detta är olika sätt att säga att våra moraliska liv borde vara rotade i förbindelserna människor emellan. Medmänsklighet och inte känslan av att granskas och dömas efter gudomliga mått är grunden för vår etik. De goda nyheterna är att vi – för det mesta – tycks känna medmänsklighet spontant eftersom vi är högsociala varelser som redan fostrats i tät förbindelse med människor runtomkring oss.

En av Kong Zis senare anhängare, Meng Zi (Mästaren Meng eller Mencius) använde sig av denna spontana igenkänning som utgångs-

punkt för en hel teori om mänsklighetens godhet. Han bjuder sina läsare att hitta källan till den i sig själva. Föreställ dig att du går ut en dag och ser ett litet barn som håller på att falla i en damm. Vad känner du? Du känner nästan helt säkert impulsen att hoppa i och rädda barnet. Inga beräkningar eller resonemang föregår beslutet, inga påbud behövs. Det är "fröet" till ditt moraliska liv – fast du måste fortfarande reflektera över det och utveckla det för att det ska bli fullgången etik.

Behovet av att odla och vårda vår potential på detta sätt är en annan idé som genomsyrar den humanistiska traditionen. Därför är utbildning det viktigaste av allt. Som barn lär vi av våra föräldrar och lärare; senare fortsätter vi att utvecklas genom erfarenheter och vidare studier. Vi kan naturligtvis fortfarande vara mänskliga utan högre utbildning, men för att fullt ut realisera vår *ren* eller *humanitas* är det ovärderligt att hitta mentorer och vidga sina perspektiv.

En god utbildning är särskilt viktig för dem som senare ska sörja för andra människors politiska och administrativa system. Kong Zi och hans anhängare lade oerhörd vikt vid att ledare och offentliga tjänstemän skulle läras sina värn genom en lång och flitig studieperiod. De måste lära sig vältalighet och yrkesbanans traditioner och de borde också ha en gedigen kunskap om litteratur och annan humaniora. Hela samhället gynnas av att förfinade människor står vid rodret, menade Kong Zi, eftersom dygdiga ledare inspirerar andra att leva upp till samma standard.

Även Protagoras i Grekland trodde på utbildningens kraft, vilket inte var underligt eftersom han tjänade bra (*för* bra, ansåg somliga) som kringresande privatlärare och förberedde unga män för politiska och juridiska banor genom att undervisa dem i att tala och argumentera övertygande. Han påstod sig till och med kunna lära dem att vara dygdiga: han kunde hjälpa sina elever att "tillägna sig en god och ädel natur, väl värd den lön jag kräver och mer därtill".

För att locka till sig nya elever brukade Protagoras berätta en historia som demonstrerade hur viktig utbildning var. I mänsklighetens gryning, sa han, hade människor inga som helst särskilda egenskaper – tills de båda titanerna Prometheus och Epimetheus stal gudarnas eld åt dem, tillsammans med odlingens, sömnadens, byggnadens, språkets och till och med den religiösa efterlevnadens konster. Myten

om Prometheus stöld och det straff han fick lida är ofta återberättad, men Protagoras version innehåller några tillägg. När Zeus ser det som hänt lägger han till en extra bonus: förmågan till vänskap och andra sociala band. Människorna kan nu samarbeta. Men stopp och belägg: de har fortfarande bara *förmågan*. De har fröet. För att skapa ett verkligt välmående och välordnat samhälle måste människorna låta fröet växa, genom att undervisa och lära av varandra. Det är någonting vi själva måste ta oss an. Vi är överösta av gåvor, men de betyder ingenting om vi inte räknar ut hur vi ska kunna använda dem tillsammans.

Bakom humanisternas kärlek till utbildning ligger en stor tillförsikt beträffande vad den kan skaffa oss. Vi må vara duktiga till att börja med, men vi kan alltid bli bättre. Våra tidigare landvinningar är till för att utvidgas – och under tiden kan vi glädja oss åt tankarna på allt vi redan gjort.

Följaktligen blev den entusiastiska uppräknningen av mänskliga förträffligheter ett med förkärlek odlat inslag i den humanistiska litteraturen. Den romerske statsmannen Cicero författade en dialog där ett parti ägnades åt att prisa goda mänskliga egenskaper; andra följde efter. Genren nådde sin höjdpunkt i Italien med verk som *Om människans värde och värdighet*, skrivet på 1450-talet av diplomaten, historikern, biografen och översättaren Giannozzo Manetti. Skåda bara, säger Manetti, de underbara ting vi skapat! Betrakta våra byggnader, från pyramiderna till domen som nyligen byggts av Filippo Brunelleschi på katedralen i Florens, och Lorenzo Ghibertis förgyllda bronsdörrar på baptisteriet i närheten. Eller Giottos målningar, Homeros och Vergilius dikter, Herodotos och andras historier, för att inte tala om filosoferna som undersöker naturen, eller läkarna, eller Arkimedes som studerade planeternas rörelser.

Våra är dessa uppfinningar förvisso – mänskliga äro de – ty som vi ser dem är de danade av människor: alla hus, alla byar, alla städer, allt som är byggt eller uppfört på jorden ... Våra är målningarna, våra skulpturerna; våra är hantverken, våra vetenskaperna och vår kunskapen ... Våra är alla slags olika språk och olika alfabet.

Manetti hyllar livets kroppsliga fröjder, men även de mer förfinade nöjen som följer av att vi använder vår själsliga och andliga förmåga till det yttersta. "Sådan glädje som kommer sig av vår förmåga till urskillning, minne och förståelse!" Han får läsarens hjärta att svälla av stolthet – men det är våra *gärningar* han prisar, vilket låter oss förstå att vi borde sträva efter att förkovra oss ytterligare istället för att luta oss tillbaka och yva oss. Vi bygger ett slags andra, mänsklig skapelse, som tillägg till den Gud har danat. Dessutom är vi själva ett sådant pågående arbete. Mycket återstår för oss att uträtta.

Manetti, Terentius, Protagoras, Kong Zi – alla hjälpte de till att väva den humanistiska traditionens trådar genom årtusendena och i skilda kulturer. De intresserar sig alla för vad människor kan åstadkomma och hoppas att vi kan åstadkomma mer. De sätter ofta stort värde på studier och kunskap. De lutar åt en etik grundad på relationer till andra och till ett dödligt liv i världen snarare än förhoppningen om ett liv efter detta. Och de söker alla "sambandet": att leva väl i våra kulturella och moraliska nätverk och i kontakt med "livets stora härva" från vilken vi alla stammar och som är vår källa till syfte och mening.

Humanistiskt tänkande innehåller så mycket mer än detta och vi kommer att möta många fler trådar och typer av humanister i denna bok. Men först måste en kompletterande historia berättas.

Hela denna tid, bredvid den humanistiska traditionen, har en skugga följt med. Den är lika bred och lika lång och skulle kunna kallas den *antihumanistiska* traditionen.

När humanisterna räknar upp den mänskliga lyckans och förmågans många enskildheter sitter antihumanisterna bredvid och räknar lika ivrigt upp alla våra sorger och tillkortakommanden. De pekar ut samtliga sätt på vilka vi kommer till korta, och det otillräckliga i våra fallenheter och färdigheter när det gäller att hantera problem eller finna mening i livet. Antihumanister ogillar ofta föreställningen om att glädja sig åt jordiska fröjder. Istället råder de oss att förändra vår tillvaro på ett omvälvande sätt, antingen genom att vända oss från den materiella världen eller att dramatiskt förändra vår politik – eller oss själva. I etiska frågor anser de att välvilja eller personliga band är mindre viktigt än att lyda de regler som påbjudits av en högre myn-

dighet, andlig eller världslig. Och långt förr än att hylla våra största bedrifter och betrakta dem som grund för framtida förbättringar är de benägna att anse att människan mår bäst av att ödmjukas.

Inom det konfucianska tänkandet fick till exempel den filosofi som förespråkades av Meng Zi sin motvikt i en annan tänkare, Xun Zi, som beskrev människonaturen i dess ursprungliga tillstånd som ”motbjudande”. I hans ögon kunde den bara förbättras genom att formas om, som när hjulmakare basar trä för att böja till det i en ny skepnad. Han och Meng Zi var överens om det nyttiga med utbildning, men Meng Zi ansåg att vi behövde den för att få våra naturliga dygdefrön att växa. Xun Zi ansåg att vi behövde den för att böja till oss bort från vår ursprungliga form.

Kristendomen erbjöd båda möjligheter. Några tidiga kristna var ytterst humanistiska; i deras ögon var att prisa människor ett sätt att prisa Gud eftersom det trots allt var Han som skapat oss till dem vi var. 300-talsteologen Nemesios från Emesa låter ganska mycket som Manetti när han skriver om människan ”Vem kan uttrycka de färdigheter denna levande varelse besitter? Han färdas över havet, han reser i tanken genom himlarna och han känner stjärnornas rörelser . . . han fruktar inte vilda djur och havens odjur, han behärskar varje vetenskap, hantverk och värv, han samspråkar i skrift med vem som honom lyster bortom horisonten”. Men några år senare formulerade Nemesius inflytelserike teologkollega Augustinus av Hippo begreppet arvsynd, som hävdar att vi (tack vare Adam och Eva) föds i grunden *skadade* och att till och med nyfödda barn börjar sitt liv i ett bristfälligt tillstånd från vilket de gör bäst i att ägna sina liv åt att söka förlösning.

Det mest förödande angreppet på den mänskliga egenkärleken författades på 1190-talet av kardinal Lotario di Segni innan han blev påven Innocentius III: en traktat kallad *Om människans elände*. (Denna traktat var den främsta måltavlan för Manettis senare arbete; han försökte vederlägga den punkt för punkt.) Det är verkligen en dystert historia kardinalen har att förtälja när han kartlägger den mänskliga existensens usla och frånstötande natur ända från avlelsen. Glöm aldrig, varnar han, att du började som klumpar av slem, smuts och vederstygglig säd som smetats samman i ett lustans ögonblick. Som foster i moderlivet

livnär du dig på en blodig vätska så vidrig att den kan döda gräs, föröda vingårdar och ge hundar rabies. Därefter föds du naken, eller än värre, svept i en hinna. Du växer upp till den löjeväckande skepnaden av ett uppochnervänt träd: ditt hår liknar hoptvinnade rötter, din bål är en trädstam, dina lemmar grenar. Yvs du över att bestiga berg, befara hav, skära och putsa ädelsten för att skapa smycken, bygga med trä eller sten, väva kläder av trådar eller tänka djupa tankar om livet? Det har du ingen anledning till, för det är meningslös verksamhet som du troligen bedriver av girighet eller fåfänga. Det sanna livet består av möda, ångest och lidande – intill din död, när din själ mycket väl kan få brinna i helvetet medan din kropp stillar maskarnas hunger. ”O människolivets vedervärdiga ynkedom! O den mänskliga vedervärdighetens usla tillstånd!”

Syftet med detta fasans fyrverkeri är att skaka liv i oss så att vi förstår vikten av att förändra oss. Det borde få oss att vända oss från det Augustinus kallade Människans stad till Guds stad. Det vi tar för fröjder och bedrifter i denna värld är enbart tom fåfänga. ”Sök inte jordisk tillfredsställelse, hoppas inte något av mänskligheten”, skrev mystikern och matematikern Blaise Pascal långt senare. ”I Gud finns ditt enda goda.” I sina föreläsningar åren 1901–1902 analyserade filosofen William James hur denna religionens tvåstegsoperation fungerar: först gör den oss oroliga till mods, genom känslan ”av att *någonting är fel på oss* i vårt naturliga tillstånd”. Sedan förser religionen oss med lösningen: ”En känsla av att vi *räddas från det felaktiga* genom att sättas i korrekt förbindelse med högre makt.”

Det är emellertid inte bara inom religionen denna manöver äger rum. Politiska ideologier kan också knepet. På 1900-talet började fascisterna med att säga att någonting var allvarligt fel med det nuvarande samhället, men att det kunde åtgärdas om allt personligt liv underordnades nationalstatens intressen. Kommunistregimer diagnostiserade även sjukdomarna i det befintliga kapitalistiska systemet och erbjöd sig att bota dem med hjälp av revolution. Det nya samhället kanske behövde hållas under armarna med våld ett tag, men det var det värt eftersom det skulle leda befolkningen mot ett ideologiskt förlovat land, ett nådens tillstånd i vilket ingen ojämlikhet och inget lidande längre

skulle existera. Båda systemen var officiellt ateistiska, men enbart i den bemärkelsen att de ersatte Gud med någonting lika transcendent: den nationella staten eller marxistisk teori, jämte en personkult kring ledaren. De avskaffade vanliga mänskliga friheter och värden, och erbjöd som ersättning möjligheten att upphöjas till en högre nivå av mening eller "sann" frihet. Så snart vi ser ledare eller ideologier avfärda verkliga människors samvete, frihet och förnuft med löftet om någonting högre är det förmodligen antihumanismen som regerar.

Motsatsen mellan humanism och antihumanism har således aldrig exakt motsvarat den mellan religion och tvivel: på samma sätt som flera ateister är antihumanister innehåller de flesta religioner fortfarande humanistiska element som för oss väldigt långt från fel-frälsningsmodellen. Ofta är det en balansgång som pågår. Till och med Innocentius III tycks ha avsett att skriva en traktat om mänskliga dygder för att komplettera eländet, fast alla kättarförföljelser och korståg (två verksamheter där han särskilt utmärkte sig) gjorde att han aldrig riktigt kom till skott. Vi människor har dansat en lång dans med oss själva: humanistiska och antihumanistiska tankar har kämpat mot varandra, men därigenom har de också förnyat och stärkt varandra.

Ofta samexisterar de två inom samma person. Jag själv har dem sannerligen inom mig. När det ser illa ut i människornas värld, när krig, tyranni, bigotteri, girighet och miljöförstöring ser ut att få löpa fritt, då muttrar min inre antihumanist för sig själv om hur det helt enkelt än något fel på människorna. Jag förlorar hoppet. Men vid något annat tillfälle hör jag (till exempel) om vetenskapsmän som i samarbete har konstruerat och invigt en ny sorts rymdteleskop – så kraftfullt att det kan visa oss fjärran delar av universum så som de såg ut för 13,5 miljarder år sedan, ganska snart efter big bang – och då tänker jag: Vilka fantastiska djur vi är som kan göra något sådant! Eller så står jag och tittar upp på de himmelsblå fönstren i katedralen i Chartres i Frankrike, målade på 1100- och 1200-talen av sedan länge döda hantverkare: Vilken yrkeskunskap, vilken hängivenhet! Eller så blir jag bara vittne till någon av de små eller stora gärningar, vänliga eller hjältemodiga, som människor gör mot varandra varje dag. Då blir jag optimist och humanist ut i fingerspetsarna.

Det är inget fel på att ha den där balansen i våra psyken. Anti-humanismen ger oss en nyttig påminnelse om att inte vara malliga eller likgiltiga; den förser oss med en uppfriskande realistisk inställning till allt i oss som är svagt och lumpet. Den påminner oss om att inte vara naiva och förbereder oss på det faktum att vi och våra medmänniskor när som helst lär göra någonting korkat eller elakt. Den tvingar humanismen att fortsätta arbeta för att rättfärdiga sig.

På samma gång varnar humanismen oss för att försumma vår nuvarande värld till förmån för drömmar om paradiset, i denna värld eller nästa. Den hjälper oss att stå emot extremisters fagra löften och den motar bort den förtvivlan som kan bli resultatet av att haka upp sig för mycket på våra brister. Istället för en defaitism som skyller alla problem på Gud, våra biologiska förutsättningar eller historisk nödvändighet påminner den oss om vårt mänskliga ansvar för vad vi gör med våra liv och uppmanar oss att hålla blicken på jordiska utmaningar och vår gemensamma välfärd.

Så balansera på bara – men jag lutar åt humanismen och jag tycker att humanismen har en snyggare flagga.

Detta säger jag försiktigt eftersom humanister ogärna är flaggviftare. Men om de skulle brodera ett motto på fanan kunde det vara ord som betecknade tre särskilda principer: fri tanke, efterforskning, hopp. De tar sig olika former beroende på vilken sorts humanist man är – efterforskning betyder en sak för en vetenskapsman inom humaniora, en annan för den som driver kampanj för icke-religiös etik – men de återkommer om och om igen i de många humanistiska historier vi kommer att möta på de följande sidorna.

Fri tanke: eftersom humanister av många slag föredrar att låta sina liv styras av sitt eget moraliska samvete, av bevis eller sitt sociala och politiska ansvar mot andra hellre än av dogmer som bara rättfärdigas med hänvisningar till auktoriteter.

Efterforskning: eftersom humanister tror på studier och utbildning och försöker tillämpa kritiskt förnuft på heliga skrifter och andra källor som påstås stå över allt sådant.

Och hopp: eftersom humanister anser att det, trots alla våra brister, är mänskligt möjligt för oss att åstadkomma värdefulla saker under vår

korta stund på jorden, inom litteratur, konst eller historisk forskning, genom att öka den vetenskapliga kunskapen eller göra världen bättre för oss själva eller andra levande varelser.

Medan jag har arbetat på denna bok har en illavarslande utveckling ägt rum i världen. Nationalistiska och populistiska ledare tycks ha vind i seglen, krigstrummorna mullrar och det kan vara svårt att inte förtvivla om människans och planetens framtid. Jag förblir övertygad om att det inte bör få oss att ge upp den fria tanken, efterforskningen eller hoppet. Tvärtom tror jag att vi behöver dem mer än någonsin. Den tron är drivkraften bakom allt ni kommer att läsa här.

Låt oss nu – om *vi* nu skulle få för oss att vi lever i bistra tider – vända oss till 1300-talets Sydeuropa. Mitt i kaoset, pesten, lidandet och döden plockade några entusiaster upp skärvor från ett ännu mer fjärran förflutet och använde dem för att göra upp planer för en ny början. På så sätt stöpte de också om sig själva till något nytt: de blev de första stora humanistiska författarna.